

GİBTÜ İslami İlimler Fakültesi Dergisi SIRAT
GIBTU Journal of Faculty of Islamic Sciences SIRAT

ISSN 2757-8631 | e-ISSN 2717-8064

Mayıs / May 2021, 2/1: 56-87

**İman, Kurtuluş ve Ahlak Arasındaki İlişkiye Dair Bir
Değerlendirme**

Yazar / Author

Hüseyin KAHRAMAN

Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Kelam ve İslam Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı
Assis. Prof., Aksaray University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Kalam and History of Islamic Sects
Aksaray, Turkey
huseyni1976@hotmail.com
orcid.org/0000-0001-6441-6134

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 21 Mart / March 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 12 Nisan / April 2021

Yayın Tarihi / Published: 30 Mayıs / May 2021

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Mayıs / May

Cilt-Sayı / Volume-Issue: 2/1

Sayfa: 56-87

Atıf / Citation: Kahraman, Hüseyin. “İman, Kurtuluş ve Ahlak Arasındaki İlişkiye Dair Bir Değerlendirme [An Assessment of the Relationship Between Faith, Salvation and Morality]” *Sırat* 2/1 (Mayıs/May 2021), 56-87

İntihal Taraması / Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi. / This paper was checked for plagiarism.

İman, Kurtuluş ve Ahlak Arasındaki İlişkiye Dair Bir Değerlendirme

Öz

İslam dininin geliş amaçlarının başında güzel ahlak gelmektedir. Bu anlamda bütün dini ilke ve uygulamaların ahlâkî açıdan insanı geliştirici bir özelliği vardır. Bu durumun bir sonucu olarak İslam, cahiliye toplumunu bir erdemler yurduna çevirmiş ve onları birçok açıdan yeryüzünün düşünce önderleri mesabesine getirmiştir. Benzer durumlar peygamber gönderilmiş diğer eski kavimler için de geçerlidir. Ancak peygamberlerin nice erdemler kazandırdığı toplumlar nebevi öğretilere sahip oldukları iddialarına rağmen süreç içerisinde bu ahlâkî erdemlerden uzak hale gelmişlerdir. Durum böyle olunca, ahlâkî erdemleri geliştirmek için vazedilen ilkelerin tam da erdemlerden uzaklaştırıcı bir şekilde anlaşılması, üzerine tefekkür edilmesi gereken önemli bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda makalemizin gayesi “nasıl oluyor da güzel ahlakı tamamlayıcı ilkeler erdemlerden uzaklaştırıcı bir şekilde yorumlanabiliyor?” sorusunu cevaplandırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İman, İslâm, Kurtuluş ve Ahlâk.

An Assessment of the Relationship Between Faith, Salvation and Morality

Abstract

Good morality is one of the main aims of Islam. In this sense, all religious principles and practices also have a morally enhancing feature. As a result of this situation, Islam has turned the ignorant society into a land of virtues and in many ways it has become the thinking mind of the earth. However, societies in which the prophets bestowed many virtues became far from these moral virtues in the process, despite their claims to possess prophetic teachings. In this case, the following is a situation that needs to be addressed: How did the principles preached to advance moral virtues come to be understood in a way that is away from the virtues? In this context, the purpose of this article is to answer the following question: How is it that the principles that complement good morals can be interpreted away from virtues?

Keywords: Kalam, Belief, Islam, Salvation and Ethics.

Giriş

Dinler insanları hem bu dünyada hem de ahirette bahtiyar kılmak amacıyla ilâhî bir rahmet olarak gönderilmiştir. Birçok anlama gelen “din” kavramının kapsamlı tanımlarından biri, “akıl sahiplerini kendi tercihleri ile dünyada salaha; ahirette felaha ulaştırın, inanç ve ibadetleri içeren ilahi kanun” şeklindedir.¹ Bu tanımın, biri dünyaya diğeri ise ahirete bakan iki yönü dikkat çekmektedir. Bu dünya hayatına bakan tarafın anahtar kavramı salahtır. Bu kavram “sâlih amel, sâlih ve müslih insan, insanlar arasında sulh gerçekleştiren, ferdin hem kendini ve hem de başkasını düzeltmesi ve böylece toplumda faydalı insan olması, yeryüzünün ıslah edilmesi” vb. anlamlara gelir.² Bu anlamların tümünün ortak bir özelliği vardır: yaşadığımız dünyada insanlığa katkı sunacak erdemli bir kişilik oluşturmak. Bu bağlamda Kur’ân-ı Kerîm’e göre iman eden insanlar, içlerindeki imanı, sâlih ismine layık davranışlarla ortaya koymadıkları sürece gerçek anlamda mümin olarak değerlendirilemezler.³ Bunun yanı sıra dinin biri dikey diğeri yatay olmak üzere birbirini tamamlayan iki yönünden de bahsetmek gerekir. Dikey yönü Allah ile insan arasındaki münasebeti, yatay olanı ise insanın beşeri çevresiyle olan ilişkisi anlamına gelmektedir.⁴ Kur’ân-ı Kerîm’de namaz ile beraber zekâtın da sürekli bir şekilde zikredilmesi, bu ibadetin dikey ve yatay olmak üzere çift taraflı olduğu gerçeğine işaret etmektedir. Allah Rasûlü’nün “Müminlerin iman bakımından en mükemmeli,

¹ Tehânevî, *Keşşâf-u ıstılâhati'l-fünûn* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984), 1/503.

² Ömer Dumlu, “Salâh Kavramı Üzerine Bir İnceleme”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1992), 148-149.

³ Suat Koca, “Ahlâkî Değerler ve Dindarlık: Mekârim-i Ahlak Literatürü Bağlamında Bir İnceleme”, *Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi*, 2 (2006) 65-71; Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yay., 1997), 269.

⁴ M. Reşit Rıza, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-hakîm = Tefsîru'l-menâr* (Kahire: Dârü'l-Menâr, 1954) 11/200.

ahlak bakımından en güzel olanıdır”⁵ mesajı da bu anlamda kendisine iman edenlere kazandırmak istediği erdemleri apaçık bir şekilde ortaya koymaktadır. Buradan dinin en temel gayesinin güzel ahlaklı bireyler yetiştirmek olduğu şöyle de ifade edilebilir: “ahlak en güçlü desteği dinlerde bulur.”⁶

Kur'ân-ı Kerîm, peygamberlerin insanları evrensel ilâhî hakikatlere davet ettiklerinden bahsetmektedir. Buna göre peygamberler, insanları Yalnız Allah'a ibadet etmeye dâvet etmişlerdir, karşı çıkanlar ise herhangi bir temele dayanmadan bu dâveti reddetmişlerdir. Buradan öyle anlaşılıyor ki temel ahlâkî ilkelere çağrı anlamına gelen peygamberin davetini insanların kabul etmemelerinin temel sebebi atalarının yapageldikleri, doğruluğu ve yanlışlığı sorgulanmamış tepkilere tekabül etmektedir. Hal böyle olunca dinin, insanları evrensel ahlâkî ilkelere davet ederken özellikle Hz. Peygamber dönemini esas aldığımızda buna karşı çıkanların kendi bireysel veya kabîlevî menfaatlerini esas aldıkları görülmektedir.

Dinler toplumsal kaosların içerisinde filizlenir; toplumsal ve bireysel erdemlerin hayat bulacağı sistemler ortaya koyarlar. İslâm dininin bu anlamda ortaya çıkmasından önce Arap toplumunun “cahiliye” olarak adlandırılmasına, sistematik bir şekilde erdemlere giden yolların o toplum tarafından işlenmez hale getirilmesi sebep

⁵ Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *Mekârimü'l-ahlâk*, thk. Fârûk Hamâde (Dımaşk: Darü'l-Kalem, 2010), s.42

⁶ Mehmet S. Aydın, *Tanrı-Ahlâk İlişkisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 220.

olarak gösterilebilir.⁷ Hatırlanacağı üzere câhiliye dönemi ahlak anlayışının anahtar kavramlarından biri asabiyet idi. Kayıtsız akrabalık ilişkisi anlamına gelen bu kavram, nesep birliğini esas alıyordu. Cahiliye dönemi şairinin “İster zalim olsun ister mazlum, kardeşine yardım et”⁸ ifadesinde özlü bir şekilde yerini alan bu tavır insanın mutlak hakikati bulmasına perde olmuştu. Nitekim Allah Rasûlü zorlu mücadeleler sonucunda bu zihni yapıyı yenecek bir bilinç inşa etti. İnsanı insan kılan erdemlerin neşvünema bulmasına imkân tanımayan böylesi bir toplumun İslâm dininin teşekkülünden çok kısa bir süre sonra bir hikmet diyarı; akli ve nakli ilimlerin merkezi olması; kadim düşünce geleneklerini de tevarüs ederek yeryüzünde tüm erdemlerin diyarı haline gelmesi, dinin insana sunduğu ilkelerle izah edilebilir. Bilindiği üzere daha önceleri birçok konuda ölçsüzlüğün sembolü olan cahiliye toplumu din anlayışının doğru konumlanmasıyla farklı fikirlerin, akli erdemlerin hayat bulduğu bir coğrafyaya dönüşmüştür. Bu bağlamda cahiliye toplumundan erdemler toplumuna geçişin betimlenmesi açısından Ebû Süleyman es-Sicistânî'nin (ö.391/1001[?]) hikmet hakkındaki şu sözleri önemli bir hakikate dikkat çekmektedir: “Hikmet Greklerin (Rumlar) başına (aklına), Arapların diline, Farisilerin kalbine ve

⁷ İslam Felsefesinin kurucu düşünürü Fârâbî (ö. 339/950), *el-Medînetü'l-fâzıla* adlı eserinde zorbalığın hâkim olduğu siteler için *el-medînetü'l-câhile* tabirini kullanır. Fârâbî'ye göre, böylesi sitelerin halkı arasındaki kavga ve geçimsizliğin konusu selâmet, şeref, refah, lezzet ve bunlara ulaştıran vasıtalar olur. Her bir zümre diğer zümrelerin elindeki imkânları gasp etmek ister. Hangisi diğerini ezerse o kazançlı, bahtiyar ve imrenilecek biri olur. Cahil site mensuplarına göre tabiata uygun olan şeylerin hepsi adalete de uygundur; bu sebeple dövüşmek ve başkasını ezmek tabiat düzenine uygun olduğu için adaletin ta kendisidir. Geniş bilgi için bk. Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, nşr. Albert N. Nader (Beyrut: 1986), 157; Mustafa Fayda, “Câhiliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 5 Ekim 2020).

⁸ Ebû'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed en-Nisâbü'rî Meydanî, *Mecmaü'l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1972), 2/384.

Çinlilerin eline inmiştir.”⁹ Bu ifadeleri Sicistânî’nin kullandığı tarihte İslâm düşünce dünyası birçok alanda büyük düşünür yetiştirmiş olmasına rağmen daha sonraki süreçte boy gösteren İbn Sînâ’yı, Gazzâlî’yi, Fahreddin er-Râzî’yi, Nasîrüddin Tûsî’yi, İbn Arabî’yi, Abdülkâhir el-Cürcânî’yi, Sekkâkî’yi, Fûzûlî’yi, Yûnus Emre’yi, Mimar Sinân’ı ve daha pek çok alandaki düşünür ve sanatkârı düşünce, bilim ve sanat dünyasına henüz hediye etmemişti. Daha sonra İslâm toplumları tarafından Sicistânî’nin bahsetmiş olduğu tüm hikmetler tevarüs edilmiş; böylece mâmur dünyanın merkezine oturan İslâm düşüncesinin bu önemli temsilcileri yeryüzünün düşünen beyni payesini kazanmıştı. Klasik İslâm düşüncesi çağı denilen bu dönemde hayata dair hiçbir alan kalmamıştı ki Müslümanlar o alanda dünya çapında en güçlü iddialara sahip olmasın.¹⁰

İnsanî erdemlere dair birçok alanda Müslüman toplumlar örnek konumunda iken, süreç içerisinde ne oldu da hem felsefede, hem sanat ve estetikte hem de edebiyat ve hukukta iddiasız birer toplum haline geldiler? Bu soruyu başka bir açıdan şöyle sormak mümkündür: İmam Âzamları, Bîrûnî ve Hârizmîleri yetiştiren ilkeler nasıl bu denli ilim irfan ve sanattan yoksun toplumlar yetiştirecek kadar etkisiz bir şekilde anlaşılmaya başlandı? Pek çok tahlil gerektiren bu konunun sebepleri hakkında elbette farklı teoriler üretmek mümkündür ancak biz bu çalışmada din, dindarlık, iman ve kurtuluş kavramlarına yönelik insanların bakış açılarının bizzat böylesi bir sonucu doğurabileceği iddiamızı temellendirmeye çalışacağız. Diğer bir tabirle dinin anlaşılma biçiminin kendi içerisinde böyle bir tehlikeyi barındırdığını savunacağız. Bu anlamda din, doğru anlaşıldığında insanoğlunu ulaşabileceği en yüksek ahlâkî ve entelektüel seviyeye

⁹ Ebû Hayyan et-Tevhîdî, *el-Mukâbesât* (Mısır: el-Matbaatü’r-Ruhaniyye, 1929), 187.

¹⁰ Müslüman düşünürlerin düşünceye yaptıkları katkı için bk. Ömer Türker, “İslam Düşüncesinde Klasiklerin Oluşumu ve Değişimi”, *İslam ve Klasik* (2008), 372 vd.

taşıma potansiyelini haiz olduğu gibi, yanlış anlaşılması durumunda insanı en basit seviyede bırakma özelliğine de sahiptir. Zira insanların doğasında fitrî bir duygu olarak bulunan din olgusu manipülasyona karşı hassas bir özelliğe sahiptir. Diğer bir ifade ile sapma tehlikesine karşı sürekli bir şekilde teyakkuz halinde olunması gereken bir unsurdur.¹¹ Tarih boyunca beşeri unsurlar (hurafeler/bidatler) hep dinlerin doğallığını bozmak için fırsat kollamışlardır. Bu anlamda tevhid mücadelesi evvela dinin aslını bozan unsurlarla mücadele etmenin adı olmuştur.¹² Dolayısıyla “tevhid, doğallığın (fıtratın) rehberliğinde, fıtratı kendi kişisel çıkarları doğrultusunda manipüle edenlerle mücadelenin adı olmuştur.” Şu halde çerçevesini çizdiğimiz bu problemin en temel sebeplerini irdeleyerek konuyu ele alabiliriz.

1. Yaşamı Değersizleştirmek

İslâm düşüncesinde ahlâkî problemlerin baş göstermesinin temel sebeplerinden biri dünya ile ahiret arasındaki hayati bağı işlevsizleştirmektir. Bazen bu durum tamamen dünyaya yönelme bazen de ahirete yönelme şeklinde ortaya çıkmaktadır. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın her iki durum da esasında ahlâkî erozyona sebep olabilmektedir. İslam dini mistik inanç sistemlerinin aksine hem bu dünyaya hem de ahirete dengeli bir şekilde önem vermektedir.¹³ Bu anlamda dünya ahiret dengesi ve ilişkisi bir Müslümanın ahlâkî erdemlere sahip olmasının önemli bir şartıdır. İnsanlar ister dünya hayatı ister ahiret lehine olsun din ile dünya arasındaki ilişkide dengeyi yakalayamadıkları zaman büyük ahlâkî sıkıntılar yaşamaktadırlar. Dünyaya yoğunlaşıp dini ihmal ettiklerinde geçici

¹¹ Fatma Aygün, “Mâtürîdî’nin Ahsen-i Takvîm ve Eşfel-i Sâfilîn Yorumu: Tîn Sûresi’nin Te’vîli Bağlamında İnsan Anlayışı”, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Reisliği Yıllığı]*, 56/3 (2020) 807 vd.

¹² Ali Şeriati, *Hız. İbrahim’le Buluşmak*, çev. Mustafa S. Altunkaya (Ankara: Fecr Yayınları, 2005), s. 27.

¹³ Bakara 2/200-202; Halil Temiztürk, “Hıristiyan Mistisizminin Oluşumuna Etki Eden Unsurlar”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/37 (2018), 136, 145, 138.

olanı esas alarak hayatı ruhsuz bir bedene; ahirete yoğunlaştıklarını zannedip dünyayı ihmal ettiklerinde ise onu bedensiz bir ruha dönüştürmektedirler. Oysa ahlâkî erdemlere ancak dünya-ahiret (madde-mana) arasında dengeli bir ilişki kurulduğunda ulaşılabilir.¹⁴

Doğru bir ahiret anlayışı ancak doğru bir dünya anlayışının sonucu olabilir. Doğru bir hayat yaşamak demek aslında hayatta etkin bir kimlik inşa etmekle mümkün olur.¹⁵ Bu anlamda Müslümanların ahlâkî sıkıntılar yaşamalarının sebebi bu dünyaya gereken önemi vermemeleri ve bu dünyanın işini (bilim, sanat, edebiyat estetik vd.) başkalarına bırakmaları olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'de bahsedilen Yahudiler'in günün sonunda “...*Sen ve Rabbin gidin, onlarla savaşın. Biz burada oturacağız*”¹⁶ şeklindeki tutumları ile Müslümanların dünyayı terk etmeleri arasında esaslı bir benzerlik ilişkisi söz konusudur. Bu tavırlarının cezası olarak Yahudiler'in yıllarca şaşkın hale gelmeleri¹⁷ problemini bu gün Müslüman diyarların da yaşadığını üzüntü içerisinde müşahede etmekteyiz.

İslâm'da din ile dünya birbirini tamamlayıcı iki unsurdur; biri diğeri olmadan anlam kazanmaz. Hem âyet-i kerîme hem de hadîs-i şerîflerde belirtildiği üzere dünya ile ahiret arasında aslında kopmaz

¹⁴ Bu anlamda namazın Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği neredeyse her yerde aynı zamanda zekât da geçmektedir. Namaz insanın doğrudan Allah'a bakan yönünü temsil ederken zekât insanın diğer insanlar üzerinden dolaylı olarak Allah'a yönelişini temsil etmektedir. Ayrıca Maun suresinde bu bağı koparanlar eleştirilmektedir. bk. Maun 107/1-7; Bakara 2/43, 83, 110, 177, 277.

¹⁵ Ömer Faruk Yavuz, “Kur'an Perspektifinde Dünya-Ahiret Bütünlüğü”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6/3 (2006), 60.

¹⁶ Mâide 5/24.

¹⁷ Mâide 5/26.

bir bağ kurulmuştur.¹⁸ Bu bağın bir kısım Müslümanlar tarafından koparılmasının en önemli sonuçlarından biri belli başlı ibadetlerin toplumsal hikmetlerinden ve anlamlarından boşaltılması olmuştur.¹⁹ Oysa ibadetler hikmetlerinden bigâne bir şekilde veya hikmetleri dikkate alınmadan yapıldıklarında o ibadetin bu dünyaya bakan dolayısıyla ahlak, estetik vb. hasletlerin kaynağı olan tarafı ihmal edilmiş, böylece dünya ahiret dengesi sağlanamamış olmaktadır. Diğer bir ifade ile eğer bir ibadet bu dünyada sağladığı erdemden ve hikmetten yoksun bırakılmışsa ahirette hak ettiği karşılığı da doğal olarak sağlamayacaktır. "*Kişinin gece vakti tantanası (namazı) sizi aldatmasın. Gerçek (dindar) insan emaneti sahibine veren ve Müslümanların dilinden ve elinden emin olduğu kimsedir*"²⁰ hadîs-i şerîfi bu anlamda din ile ahlak arasındaki hayatî ilişkiyi ortaya koymanın yanı sıra insan ile diğer varlıklar arasındaki

¹⁸ "...İnsanlardan öyleleri vardır ki, "Ey rabbimiz! Bize bu dünyada ver" diye dua ederler. Böyle bir kimsenin ahiretten hiç nasibi olmaz. İnsanlardan öyleleri de vardır ki, "Ey rabbimiz! Bize bu dünyada da iyilik ver, öteki dünyada da iyilik ver; bizi cehennem azabından koru" derler. İşte kazandıklarından bir payı olanlar bunlardır. Allah, hesabı çok çabuk görür" (Bakara 2/200-202); "Allah'ın sana verdiği servet ile ahiret yurdunu ara; dünyadan da nasibini unutma; Allah sana nasıl iyilik ettiyse sen de öyle iyilik et" (Kasas 28/77); "Sizin hayırlınız dünyası için ahiretini, ahireti için dünyasını terk etmeyendir" Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân Müttaki Hindî, *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, nşr. Bekrî Hayyâni, Saffet Sakka (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985) 3/238.

¹⁹ Yavuz, "Kur'an Perspektifinde Dünya-Ahiret Bütünlüğü", 188.

²⁰ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Süfyan b. Kays İbn Ebi'd-Dunya, *Mekârimu'l-ahlâk*, thk. Yasin Muhammed Sevvas (Beyrut: Dâr-ı Sâdir, 1999), 141.

ahlâkî ilişkiye katkısı olmayan ibadetlerin Allah'ın yanında bir değer ifade etmediğini açık bir şekilde dile getirmektedir.²¹

Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadîs-i şerîflerde namazın insanı hayâsızlık ve fenâlıklara düşmekten alıkoyan bir niteliğe sahip olduğu ifade edilmektedir.²² Bu anlamda “*Namaz, insanları her türlü isyankârlıktan vazgeçirir. Eğer bir kimsenin kıldığı namaz onu iyiliğe sevk etmiyor kötülükten alıkoymuyorsa, onu Allah'tan uzaklaştırmaktan başka bir işe yaramaz*”²³ hadîs-i şerîfi, belli başlı ibadetlerin güzel ahlaka kaynaklık eden tarafının işlevsizleştirilmesi durumunda, bu ibadetlerin insanlar için bir tuzağa dönüşeceği anlamına gelmektedir. Buradan hareketle Müslümanların yaşadıkları derin ahlâkî problemlere çözüm bulmak için, bu hadîs-i şerîf üzerine derin bir tefekkürde bulunmaları gerektiği sonucuna ulaşılabilir. Zira bahsi geçen mesaj esasında dinde çok önemli bir tehlikeye işaret etmektedir: Allah'ın insandan talep ettiği ihlas, samimiyet ve ciddiyetle ibadetlerin yerine getirilmemesi durumunda o ibadet dindarın kendini kandırmasının bir aracı durumuna düşmekte ve kişiyi

²¹ Konuyla ilgili olarak Kur'ân-ı Kerîm'de “*Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah'a, âhîret gününe, meleklere, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmişlere harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar...*” (Bakara 2/177); *Onların (Kitap ehlinin) hepsi bir değildir. Kitap ehli içinde, gece saatlerinde ayakta duran, secdeye kapanarak Allah'ın âyetlerini okuyan bir topluluk da vardır*” (Âl-i İmran 3/113).

²² (Ey Muhammed!) *Kitaptan sana vahyolunanı oku, namazı da dosdoğru kıl. Çünkü namaz, insanı hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah'ı anmak (olan namaz) elbette en büyük ibadettir. Allah, yaptıklarınızı biliyor* (Ankebut 29/45).

²³ Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed İbn Ömer Zemaşerî, *el-Keşşâf 'an hakâik işğavâmızı't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995) 3/441; Ebu'l-Hasen Ali İbn Muhammed İbn Habîb Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 4/284; Muhammed İbn Ali İbn Muhammed Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1995), 4/255; İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 3/425; Muhammed Mahmûd Hicâzî, *et-Tefsîru'l-vâzîh* (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1991), 2/875; Abdurrahman Kasapoğlu, “Kişilik Gelişimi Açısından Namaz”, *Hikmet Yurdu*, 8/16 (2015), 20.

hakikatten uzaklaştıran bir tuzağa dönüşmektedir. Kanaatimize göre bunun sebeplerinden biri günlük hayatta yaşanan olaylar karşısında erdemli bir insandan beklenen tavırları sergileyemeyen bir dindarın bu kusurunu namaz kılarak bertaraf ettiği zehabına kapılmasıdır. Böylesi bir durumda namaz yapılan erdemsizlikler karşısında bir tatmin aracı haline getirilmekte ve normal şartlarda kişiyi doğru davranmaya çağıran vicdanın sesini bastıran bir perdeye dönüştürülebilmektedir. Böylelikle kişi kötülük yapsa bile diğer taraftan da buna mukabil iyi bir şey yaptığını düşünerek/zannederek yaptığı hatanın vicdanına yapacağı baskıdan kurtulmaktadır. Oysa namaz bunun aksine tam da ortaya koyduğumuz tavır ve davranışları Hakk'ın terazisine vurmak değil midir? Günde beş defa Cenâb-ı Hakk'ın (en yüce hakikatin) huzuruna çıkmak demek esasında mutlak hayır, mutlak adil olan ve her şeyi her yönüyle bilen bir varlığın huzurunda yaptıklarımızla yüzleşmek olmalı değil midir? Görüldüğü üzere din dikkatli ve isabetli okuma sonucunda bir taraftan en yüce ahlâkî değerlerin kaynağı olma özelliğine, diğer taraftan üstün körü okumayla ahlâkî erdemsizliklere sebep olan bir özelliğe sahiptir. Ayrıca hadîs-i şerîften anlaşılmaktadır ki insanın iradesi ve tercihi ile almış olduğu kararlar iki ihtimalden hâli kalmamaktadır: kişi ya doğru davranmış ve bu konuda insanlara olumlu bir rehberlik yapmış yahut isabetsiz davranmış ve bu yönde olumsuz bir örneklik sergilemiştir. Buradan da insanların hiçbir tercihinin karşılıksız olmadığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Şuayb ile kavmi arasında geçen diyalog, ibadetler ile bunların toplumsal ahlak ilkeleri arasındaki güçlü bağı ortaya koymada çok önemli bir örnektir. Bilindiği üzere Hz. Şuayb kavmini iyiliğe ve adalete çağırırken müşrikler ona karşı, kendilerini atalarının taptıkları putlara tapmaktan vazgeçmeye, mallarını canlarının istediği gibi israf etmekten alıkoymaya namaz ibadetinin

neden olduğunu ileri sürmüşlerdir.²⁴ Aynı konuyla alakalı olarak insanoğlunun tarihinden bahsederken, arzularına uyarak doğru yoldan sapan toplumların bu durumları ile namazlarını terk etmeleri arasında güçlü bir ilişki kurulmaktadır.²⁵ Bu her iki durumda da namaz kılmak ile ahlaklı olmak arasında doğrudan bir bağ kurulmakta, namazın müminin ahlâkî hassasiyetini geliştirdiği ve toplumdaki ahlâkî problemleri önlemede çok önemli bir görev ifa ettiği vurgulanmaktadır. Burada üzerinde hassasiyetle durulması gereken nokta, namazın hangi özelliğinin toplumsal ve vicdanî duyarlılığa götürdüğünü; bu gün kıldığımız namazların neden Hz. Şuayb'ın farkındalığını intaç etmediğini anlamaya çalışmaktır. Bu konuyla alakalı temel problemlerden birinin ibadetleri anlam daralmasına uğratma problemi olduğunu söylemek mümkündür. Aslında namaz Allah ile ilişkimizin tüm biçimlerinin özünü temsil eder. Namaz kılmak hayata her daim Allah'ı hesaba katarak bakma anlamını içerir. Buradan yola çıkarak namazın belli başlı vecibeleri aşan derin felsefesini anlayamadığımız sürece namaz ile ahlak arasındaki hayatî bağı kurmamızın çok da kolay olamayacağını söyleyebiliriz.

Bu gün içerisinde yaşadığımız toplumda namazın bu özelliği konusunda çok derin bir idrak zayıflığı yaşadığımızı hatırlamak gerekmektedir. Allah Rasûlü'nün kişinin namazını onun Rabbine en yakın olduğu an²⁶ olarak değerlendirmesi namazın anlam derinliği konusunda bazı işaretler taşımaktadır. İslâm âlimleri de namazın insanı Hakk'a yaklaştırıcı yönü ile miraç arasında önemli bir ilişki kurduklarından dolayı namazı “müminin miracı” olarak

²⁴ Hûd 11/87.

²⁵ “Sonra bunların ardından artık namazı kılmayan ve nefsanî arzulara uyan bir nesil geldi. Bunlar elbette azgınlıklarının cezasını bulacaklardır (Meryem 19/59).”

²⁶ Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisaburi Müslim b. Müslim el-Haccac. *Sahih-i Müslim*. nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955/1374), “Salât”, 215.

değerlendirmişlerdir.²⁷ Başka bir deyişle Hz. Peygamber'in namazı Allah'a en yakın hal olarak değerlendirmesi ve bunun ulema tarafından ayrıca miraç olarak yorumlanması, namaz ile miraç arasında çok önemli bir ilişkinin varlığını göstermektedir. Miraç en özlü ve geniş anlamıyla esasında kulun Allah'a tahkiki imanın en yüksek seviyesinde iman etmesidir. Yani tahkikî imanda sanki Allah'ı görüyormuş makamına varmasıdır. İmanın bu makamını Cibril Hadîsi'nde Hz. Peygamber "ih̄san" olarak adlandırmıştır.²⁸ Bu makam aynı zamanda hakikatin ulaşılabilecek en yüksek makamına insanın varması anlamına da gelir. Yani Hakk'a yakınlık aynı zamanda kulun hakikate olan yakınlığı anlamına da gelmektedir. Burada Hakk ile hakikat, gerçeklik ve evrensellik arasındaki bağı kurma konusunda çok önemli çalışmalara ihtiyaç olduğu da görülmektedir. Gazzâlî, Hakk Teala'nın hem zihnen hem de tabiattaki nesnelere şهادetiyle en belirgin şekilde ispat edilen ve en iyi tanınabilen varlık olduğunu belirtir.²⁹ Zatın bu yöntemlerle tanınması da hakkın gerçeğe uygunluk anlamını akla getirmektedir. Aslında namazın erkânı bunun sembolik tüm eşkâlini de vermektedir. Mesela namaza başlarken mutlak Hakk (varlık/hakikat) olan Allah'ın en büyük olduğu ilkesinin ikrarı ile başlanması (iftitah tekbiri); dünya ve dünyalık olan her şeyin (yerel olan her şeyin) bir kenara bırakılması (kıyam); mutlak Hakkın (hakikatin)³⁰ dışında insanoğlunun heva ve hevesi ile kirlettiği tüm

²⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin Fahreddin Râzî, *Tefsîrû'l-kebir: Mefâtihu'l-gayb* (Kahire: Dârü'l-Hadis, 1433/2012), 1/192.

²⁸ "...Bana ih̄sandan haber ver?" dedi. Resûlullah (s.a.s.): "Allah'a O'nu görüyormuşsun gibi ibadet etmelidir. Çünkü her ne kadar sen onu görmüyorsan da o seni muhakkak görür." buyurdu... (Buhârî, İman 1; Müslim, İman 1).

²⁹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-Mağşadü'l-esnâ fî şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, nşr. Fazlul Şehâde (Beyrut: 1971), 172; Bekir Topaloğlu, "Hak" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Ekim 2020).

³⁰ Ali Soylu, "Kur'ân'da Hz. İbrâhim'in Duâlarındaki Evrensel Prensipler", *Uluslararası Hz. İbrahim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, ed. Atilla Yargıcı-Mahmut Öztürk (İstanbul: Nida Akademi, 2019), 2/180.

yapıların eleştirilmesi (Fatiha suresi)³¹; evrensel hakikatin önemli temsilcilerinin hatırlanması (Salli-Barik duaları: Hz. Muhammed-Hz. İbrahim)³² ve nihayetinde içerisinde evrensel olanı aradığımız yerele tekrar dönülmesi (selam) şeklinde yorumlanabilecek eylemler âdeta evrensel hakikat ile sürekli bir iletişim anlamına gelmektedir.³³ Burada dikkatli bir şekilde tetkik edildiğinde namazın bütün erkânıyla zaten hak ve hukuk konusunda bir hassasiyet oluşturduğu fark edilmektedir.

Özetle, başta namaz olmak üzere İslâm'ın insanlığa sunduğu tüm ibadetler sadece ahirette cennete kavuşmak için değil aynı zamanda bu dünyada da insanı şerefli ve erdemli kılan tüm özellikleri taşımaktadır. O halde ibadet ile ahlak arasındaki bu bağın zihinlerde tekrar güçlü bir şekilde kurulması ibadetlerdeki bu inceliklerin yeniden keşfi ve bu dünyaya bakan yönünün fark edilmesi ile mümkün olacaktır.

2. Dini İlkeleri Değil Referansları Esas Almak

İster dini ister dünyevi organizasyonların olsun bu kurumlara mensup bazı insanlar bu müesseselerin ilkelerini esas alırlar, diğer bazıları ise ilkelere sahip çıkmaktan ziyade kurumuna mensubiyetin kazandıracığı menfaatler üzerinden kişiliklerini oluştururlar. İlkeleri esas alarak mensubiyet sürdürenler daha erdemli kişilikler geliştirirken referansları esas alanlar ise çaba ve emek harcamadan, herhangi bir zorluğa da katlanmadan bu mensubiyetin kazandırdıklarının peşindedirler ve bu onların ahlâkî gelişmesine mani olan bir durumdur. Öyle ki bu durum birçok ticari/yapısal organizasyonun iflasına sebebiyet vermiştir. Konuyu İsrâiloğulları

³¹ “*Hamd, Âlemlerin Rabbi, Rahmân, Rahîm, hesap ve ceza gününün (ahiret gününün) maliki Allah'a mahsustur. (Allahım!) Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz. Bizi doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil (Fatiha Suresi).*”

³² Soylu, “Kur’ân’da Hz. İbrâhim’in Duâlarındaki Evrensel Prensipler”, 2/180; Sallî-Bârik duaları evrensel hakikatin iki büyük temsilcisi olan Hz. Muhammed ve Hz. İbrahim’i ve onların evrensel hakikatlerini hatırlama anlamı taşımaktadır.

³³ Bk. Gazzâlî, *İhyâu ‘ulûmi’-d-dîn* (Beyrut: Dârü’l-Minhâc, 2011), 1/162.

hakkında Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bir kıssayı tahlil ederek daha iyi anlayabiliriz. Mâide sûresinde; *"Yahudi ve Hıristiyanlar, "Biz Allah'ın oğulları ve sevgili kullarıyız" dediler. De ki: "Öyleyse Allah günahlarınızdan dolayı sizi niçin cezalandırıyor? Doğrusu siz de O'nun yarattığı sıradan insanlarsınız. O, dilediğini/dileyeni bağışlar, dilediğini/dileyeni de cezalandırır..."*³⁴ buyrulmaktadır. Bu âyet-i kerîmede bahsi geçen Yahudi ve Hristiyanların ilkelere bağlı kalmadan ve herhangi bir zahmete katlanmadan, asabiyet (sadece mensubiyet) üzerinden hakikatle bir ilişki kurmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Diğer bir ifade ile Allah'ın kendilerini kayırmalarını talep ettikleri görülmektedir. Oysa Allah onların tıpkı herkes gibi sünnetullah³⁵ bağlı olduklarını hatırlatmaktadır. Özellikle *"Öyleyse Allah günahlarınızdan dolayı sizi niçin cezalandırıyor?"* ifadesini, bağlamı da dikkate alarak anlamaya çalıştığımızda Allah'ın özel olduklarından dolayı cezalandırılmayacaklarını düşünenlerin hali hazırdaki tecrübelerine seslendiği anlaşılmaktadır. Âyetten, bu dünyada özel olduklarını düşünenlerin yaptıkları nasıl ki karşılıksız kalmıyorsa, ahirette de karşılıksız kalmayacağı gerçeğinin hatırlatıldığını anlamak mümkündür. İlahi nastan, nasıl ki tecrübe ettiğimiz hayatta yapılan tüm iyiliklerin olumlu sonuçlarından ve yapılan tüm kötülüklerin de olumsuz sonuçlarından kaçınmak imkânsızsa, ahirette de aynıısının hatta daha hassas şekilde karşılığının görüleceği yorumu yapılabilir. Bu dünyada nasıl ki sağlıksız yaşayan biri, bunun sonucunu hastalık olarak görüyorsa ve bu ilâhî yasa Yahudi, Hristiyan, Müslüman ayrımı yapmaksızın tüm insanlar için

³⁴ Maide 5/18.

³⁵ Sünnetullah: Yüce Allah'ın varlıklarla alakalı öteden beri var olan ve değişmeden devam edecek olan davranış tarzına denir. Kur'ân-ı Kerîm bu yasanın asla değişmeyeceğini vurgular. bk. Fetih 48/23; Abdülbaki Güneş, "Kur'ân'da sünnetullah ve Toplumların Çöküş Nedenleri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5/1 (2005), 1.

geçerli ise aynısının ahiret için de geçerli olacağı gerçeğinin vurgulandığı düşünülebilir.³⁶

Haklarındaki diğer bilgilerden de anlaşıldığına göre Yahudi ve Hristiyanlar, dinlerinin ilkelerine tabi olacaklarına, dini kendilerine mal etmeye (benzetmeye) çalışmışlardır. Allah'ın kendilerine vermiş olduğu değeri kendilerinden menkul görmeye başlayan Yahudiler bu kabulün vermiş olduğu rehavetle diğer insanlara reva görülen hiçbir zahmete katlanmadan bahtiyarlığa ulaşacaklarını düşünüyorlardı.³⁷

İçerisinde yaşamakta olduğumuz toplumdaki bazı Müslümanların varlık ve hakikate bakışları ile ehli kitabın bu tavrı arasında bir benzerlik ilişkisi kurulabilir. İçinde yaşadığımız toplumun birçoğuna göre takliden inanan ve hiçbir erdeme sahip olmayan bir insan bile hangi günahı işlerse işlesin bu kişinin nihayetinde varacağı en son yer cennet (kurtuluş) olacaktır.³⁸ Buna mukabil kendi dinine inanmayan insanlar hangi doğruyu/iyiyi yaparsa yapsın ve hangi erdeme sahip olursa olsunlar bu sadece onların azabını azaltacaktır. Yani kendisi gibi olmayan birinin doğru olma, kurtuluşa erme ihtimali söz konusu bile olmamaktadır. Buradaki sorunun, mensubiyeti amellerin önüne geçirme problemi olduğunu söylemek mümkündür. Diğer bir ifade ile dinin gereklerini yerine getirmeden nimetlerinden faydalanma problemi olduğu görülmektedir.

³⁶ Kur'ân-ı Kerim'de bu anlama gelecek pek çok ayet gösterilebilir. bk. Nisa 4/123; Zilzal 93/7-8; Bakara 2/177, 62; Mide 5/69.

³⁷ Mehmet Ali Kirman, "Hakikat Tekelciliği ve Dinî Partikülarizm", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2019), 342.

³⁸ "Sayılı birkaç gün dışında bize ateş dokunmayacak" dediler. De ki: "(Bu hususta) Allah'tan söz mü aldınız; -öyleyse Allah sözünden dönmeyecektir- yoksa Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz? Hayır! Kim bir kötülük işler de kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa işte bu kimseler cehennemliktirler; onlar orada ebedî olarak kalırlar. İman edip hayırlı işler yapanlara gelince, onlar da cennetliktirler; onlar orada ebedî kalacaklardır. bk. Bakara 2/80-82.

İmanın kendisinden hangi erdemi beklediğinden habersiz böylesi birçok insan için itikada dönüşen bu algı, ahlak, bilim, estetik vb. erdemleri üretme konusunda toplumlar için bir engele dönüşmektedir. Zira bir insanın ahlâkî açıdan gelişip yetkinliğe ulaşması yahut sanatsal ve estetik açıdan gelişmesi, çok önemli çalışmalar yapması neticesinde gerçekleşmektedir. Sonucu mutlak belli olan bir sınav için ciddi bir çalışma nasıl ki mümkün değilse kendisinin her hâlükârda kurtulacağını düşünen birinin de hayatı çok ciddiye alması dolayısıyla da ahlâkî erdemleri kesp edecek edimler geliştirmesi düşünülemez. Hâlbuki insanlar hayatı ne kadar ciddi bir şekilde yaşarlarsa, ahlâkî anlamda da o kadar gelişmektedirler. Burada Müslümanların ahlâkî anlamda sorun yaşamalarına sebep olan şeyin, hidayeti çalışarak elde etmeleri gerekirken kendilerini zaten hidayet üzere bulma problemi olduğu anlaşılmaktadır. Peygamber olmasına rağmen Hz. Muhammed'in günde yetmiş defa istiğfar etmesi³⁹ ve sürekli bir şekilde "Allah'ım! Beni Müslüman olarak vefat ettir!"⁴⁰ duasını ısrarla tekrar etmesi bu konuda hakikate ulaşmanın sürekli ve ciddi çalışmadan bağımsız olmadığı anlamına gelmektedir. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse Hz. Peygamberin hidayet üzere olmanın, hakikati her daim aramaktan ibaret olduğunu düşündüğü anlaşılmaktadır. Ne gariptir ki kendisine nübüvvet makamı verilmesine rağmen Allah Rasûlü hidayetini kendi çalışmasına bağlı görüyor; peygamberliğin bile cennete gitme garantisini vermediğini düşündüğü anlaşılıyor iken Müslümanların çoğu çalışmayı çok da gerektirmeyen bir kurtuluşa inanmakta ve nasıl olsa sonunda gideceği cennetin hesabını yapmaktadır. Şu halde sadece Müslüman olma mensubiyeti ile hidayeti/hakikati bulduklarını düşünenlerin hiçbir şekilde soyuna, makamına ve müktesebatına güvenmeyen nebiyi ne kadar anlayabildikleri bir soru işareti olarak durmaktadır. Ayrıca Müslümanların ahlak, sanat, estetik, adalet vb. birçok konuda problem

³⁹ Müslim "Zikir" 42.

⁴⁰ Yusuf 12/101.

yaşama sebeplerinin en temelinde hakikate/doğruya zaten sahip oldukları anlayışı olduğunu söylemek mümkündür.

Kur'ân-ı Kerîm'de de belirtildiği üzere insanoğlunun önemli özelliklerinden biri olayları kendi menfaati eksenli okumaya tabi tutmasıdır.⁴¹ Bu özellik insanı en kutsal olanı bile kendi menfaati üzerinden yorumlamaya kadar götürür. Cahiliyye Araplarının her bir Arap kabilesine denk gelecek şekilde üç yüz altmış tane putu Hz. İbrahim'in özellikle putperestliği ortadan kaldırmak ve dini yalnız Allah'a has kılmak amacıyla inşa ettiği Kâbe'ye yerleştirmeleri,⁴² insanoğlunun en kutsal olanı bile kendi bireysel menfaati üzerinden yorumladığını ve buna da din olarak inanabileceğinin önemli bir örneğidir. Bu durum insanoğlunun kutsal olanı sürekli yozlaştırıcı ve kendine benzetici bir özelliğe sahip olduğunu göstermektedir. Bu tavırlarıyla insanların tam da evrensel hakikati temsil eden ve tükenmez bir hikmet olan dini ilkeleri, insanî zaafalarını derinleştirici bir araca dönüştürdükleri görülmektedir.

Tevhîd inancı, böylesi hastalıklar karşısında bireyin hem kendini hem de içinde yaşadığı kâinatı, başlangıcı, bugünü ve sonrası açısından anlamlandırmasını sağlayan ve ailesini, kabilesini veya sadece ırkını düşünme gibi parçacı yaklaşımlardan insanı kurtaran önemli bir unsurdur.⁴³ Ümitleri İnsan ilişkilerinden türeyen değerlere bağlama ve daha üst değerlerle buluşamama problemi, ilâhî iradeyi terk edip bunun yerine birçok sahte tanrıya başvurmak zorunda kalmak ile sonuçlanmaktadır. Bu problem Kur'ân-ı Kerîm'in "ataların dini" dediği seviyeyi aşır en yüksek değer olan ilâhî olana dikkatini yoğunlaştırmasına mani olmaktadır. Oysa insanın kendisini ve ilişki içerisinde bulunduğu sahneyi anlamlandırmaya çalışırken sürekli

⁴¹ Âdiyât 100/6-7; Rum 30/36.

⁴² Orhan Atalay, "Cahiliyye Döneminde Putlar ve Putçuluk", *İslâmî İlimler Dergisi*, 5/1 (2010), 104.

⁴³ Selim Özarslan, "Pratik Ahlâk Açısından İman-Ahlâk İlişkisi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/1 (2016), 87.

aşkın olan üzerinden bunu yapması gerekmektedir. İnsanın dünyasını çepeçevre saran şartları aşabilmenin yolu bu anlamda tevhidi toplumsal bir düzeyde içkinleştirebilmesinden geçmektedir.⁴⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de, Yahudilerin kendi heva ve heveslerine dini nasıl birer payandaya dönüştürdüklerini anlatan pek çok kıssa yer almaktadır. Bunlardan biri “*Hani, biz Mûsâ ile kırk gece için sözleşmiştik. Sizler ise onun ardından (kendinize) zulmederek bir buzağıyı tanrı edinmiştiniz*”⁴⁵ âyet-i kerîmesinde işaret edildiği üzere, Hz. Musa (as), İsrâiloğullarını Firavun’un zulmünden kurtarmak ve onlara erdemli/onurlu bir yaşam ortamı sağlamak üzere pek çok zahmete katlandıktan sonra; sadece kırk gün toplumu kendi başlarına bıraktığında, bu kısa süre içerisinde onların kendi tutku ve zaaflarını nasıl birer din (ilke) haline getirdikleri açık bir şekilde ortaya konmaktadır.⁴⁶ Kuşkusuz bu olay Müslümanların ibret almaları için anlatıldığından dolayı ibretlik birçok yönüne işaret edilmelidir ancak konumuz açısından kıssanın can alıcı noktası insanoğlunun kutsal öğretiyi çok kısa bir zamanda bile kendi insani hastalıklarına bulaştırabileceği ve bunu tam da din adına yapabileceği gerçeğidir.⁴⁷ Bu problemin, dinler, ideolojiler ve insan iradesinin etkin olduğu tüm

⁴⁴ Şaban Ali Düzgün, *Varlık ve Bilgi: Aydınlanmanın Keşif Araçları* (Ankara: Beyaz Kule, 2008), 87-88; Kazanç, “Tevhid İnancı ve Evrensel Ahlak İlişkisi: Hz. İbrahim Örneği”, 105-106.

⁴⁵ Bakara 2/51.

⁴⁶ Bakara 2/49, A'râf 7/103-126, 142-145; Yûnus 10/75; Tâhâ 20/17-23, 38-40, 47-76; Şuarâ 26/16-66; Kasas 28/4, 7-28, 31-37; Kadir Albayrak, “İsrailoğulları'nın “Altın Buzağı”sı ve “Kızıl İnek”i”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2/5 (2004), 92.

⁴⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân: Tefsîrü't-Taberî*, thk. İslâm Mansûr Abdülhamîd (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2010), 7/899; Ebü'l-Kâsım Cârullâh Muhammed b. Ömer Muhammed ez-Zemahşerî, *Tefsîrü'l-keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdüsselâm Şahin (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2003), 3/79; Fahreddin Râzî, *Tefsîrü'l-kebîr: Mefâtihu'l-gayb*, 11/323; Mahmut Salihoglu, “Sâmirî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Mayıs 2020).

organizasyonlar için geçerli olduğunu ayrıca vurgulamak gerekmektedir.

3. Dini İlkeler İle Bunların Sağladığı Erdemler Arasındaki İlişkiyi Kesmek

Bazı dindarların ahlâkî konuda problem yaşamalarının önemli sebeplerinden biri dini ilkeleri anlam zemininden ve bağlamından koparmaktır. Bunun için Kur'ân-ı Kerîm'de “...*Âyetlerimi az bir karşılığa değiştirmeyin ve bana karşı gelmekten sakının. Hakkı batıla karıştırıp da bile bile hakkı gizlemeyin. Namazı kılın, zekâtı verin. Rükû edenlerle birlikte siz de rükû edin. Siz kitabı (Tevrat'ı) okuyup durduğunuz hâlde, kendinizi unutup başkalarına iyiliği mi emrediyorsunuz?*”⁴⁸ buyrulmaktadır. Burada, konumuzla alakalı olarak İsrâiloğullarının iki tane önemli ahlâkî zaafından bahsedilmektedir: ayetleri ucuzlaştırmak ve ilâhî mesajın bizden yaşamamızı talep ettiği şeyi (vazifeyi) yerine getirmeden doğrudan onu anlatıya dökmek. Ayetleri çıkarlar uğruna tahrif etme tabiri kuşkusuz tarihte belli bir olgu için kullanılmaktadır.⁴⁹ Ancak bazı dindar insanların tavır ve davranışlarını Kur'ânî bu tabirle ilişkilendirmek de kaçınılmaz görünmektedir. Unutulmamalıdır ki Kur'ân-ı Kerîm'i doğru anlamının yolu yaşanmış olaylardan ibret almaktan geçmektedir. Öyle ki kıssaları bu gün yaşadığımız hayat ile alakası olmayan tarihte yaşanmış olaylardan ibaret saymaya devam ettiğimiz sürece ilâhî mesajları tahkîk etmeden dolayısıyla da ibret almadan sadece anlatıya dönüştürme problemi çözülemez.

Ayetleri az bir karşılığa değişme problemi ile bazı Müslümanların Kur'ân-ı Kerîm'e yaklaşma tarzları arasında bir ilişki kurulabilir. Zira Kur'ân ile aralarındaki bu bağ da onların dine ve

⁴⁸ Bakara 2/41-44.

⁴⁹ Medineli Yahudiler bilginlerine bazı hediyeler getiriyorlardı Kur'ân-ı Kerîm'deki mesajlar onlara göre doğru olmasına rağmen halktan gelen hediyeleri kaybetmemek için İslâm'ı kabul etmemişlerdir. bk. Fahreddin Râzî, *Tefsîrü'l-kebîr: Mefâtihu'l-gayb*, 3/42;

dolayısıyla ahlaka karşı nasıl tavır aldıkları ile ilgili önemli ipuçlarını ortaya koyacak niteliktedir. Esasında Kur'ân-ı Kerîm Allah'ın bizlere okumak, üzerine derinlemesine imâl-i fikir etmek⁵⁰ ve nihayetinde oradan erdemli bir kimlik inşa etmek,⁵¹yani Allah ile kul arasındaki ilişkiyi doğru bir zemine oturtmak üzere⁵² gönderilmiş ilâhî bir kitaptır. Kur'ân-ı Kerîm'in gönderiliş amacı özetle bu iken, tarihi süreç içerisinde bazı Müslümanların ilâhî kitap ile ilişkilerini yanlış bir zeminde kurdukları görülmektedir. Bunlar öncelikle bir “kitap” olan Kur'ân-ı Kerîm'i, kitap kavramının dışına çıkarmış, çok farklı muamelelere tabi tutmuşlardır. Herkesçe malumdur ki kitap kavramı “herhangi bir konuda yazılmış eser”⁵³ anlamına geldiğinden dolayı bir “öznenin (fail/zat) meramını muhatabına iletmek amacıyla telif ettiği nesne” için kullanılmaktadır. Bu durumda eğer Kur'ân'a gerçekten bir kitap gözüyle bakılabilse öncelikle dakik ve derinlikli bir okumaya tabi tutulup peşinden onun ilke ve teklifleri önemsenirdi. Buradan kitabın sahibi olan Allah'ın bizden gerçekten ne istediği anlaşılabilir; dolayısıyla da doğru bir ahlak anlayışı üretilebilirdi. Bunun yerine Müslümanlar özellikle son asırda ilâhî kitap ile okuma ve anlama ilişkisini kesmiş ve bu kitaptan herhangi bir anlam ilişkisine girmeden doğrudan ondan yararlanma yolunu tercih etmişlerdir. Daha açık bir ifade ile kutsal metni doğrudan sevap kazanmak için kullanmışlardır. Oysa bir kitap olan Kur'ân hangi amaçla kullanılırsa kullanılsın bu ancak onun anlamı üzerinden olmalıdır. Söz gelimi Kur'ân bir şifa ise bile Kur'ân'ın şifası ancak öğretisinde yahut bize mesajında aranmalıdır. Bunun dışındaki tüm teşebbüsler ilâhî kitabı kitap anlamının dışına çıkarma problemine sebep olacaktır. Kanaatimizce

⁵⁰ “...İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman için ve düşünüp anlasınlar diye sana da bu Kur'ân'ı indirdik (Nahl 16/44); ...İşte düşünüp anlayasınız diye Allah size ayetleri açıklar (Bakara 2/266).”

⁵¹ Âl-i İmrân 3/164.

⁵² Bakara 2/2.

⁵³ Türk Dil Kurumları Sözlüğü, “Kitap” (Erişim 30 Mayıs 2020); İlyas Üzüm, “Kitap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Mayıs 2020).

bir zamanlar dünyanın en çok okuyan toplumları olan Müslümanların bu gün kitap okuma seviyesi olarak çok düşmesi ile bu toplumların Kur'ân ile böylesi bir ilişki kurmaları arasında ciddi bir ilişki olmalıdır. Başka bir ifadeyle bugün birçok Müslümanın kitap okuyamama alışkanlığı ile onların Kur'ân'a karşı takındıkları bu tavır arasında bir ilişki olmalıdır. Aksi takdirde yeryüzünün en çok okuyan toplumlarının en az okuyan toplumlarına dönüşmesi basit sebeplerle izah edilemez.

Yüce Allah'ın, âyetleri tutarlı ahlâkî bir kimlik edinmeleri için Müslümanların yaşamaları gereken temel ilkeler vazetmişken Müslümanların önemli bir kısmı bu ayetlerin gerçek karşılığı olan dikkatli ve doğru okuma, anlamaya çalışma, yaşama ve nihayet tebliğ etmek yerine ya bir hastalığına şifa amacıyla veya bir dileğinin gerçekleşme beklentisi vb. sebeplerle onu anlamadan okumaya indirgemiş durumdadır. Bu durum elbette ilâhî metnin hak ettiği bir değer değildir ve metnin anlam yitimine uğratılması ve ucuzlaştırılmasıdır. Şunu da ifade etmek gerekir ki İslâmî değerlere böylesi yaklaşım biçiminin yanlışlığına, Müslümanların bir kısmı vakıf olduğundan dolayı bu durum çözüm bekleyen bir aşamada durmaktadır. Ancak ilâhî mesajlara yaklaşma konusunda Müslümanlar tarafından kabullenmesi ve anlaşılması çok da kolay olmayan daha gizli ve ciddi problemler söz konusudur: Kutsal metinleri herhangi bir anlama teşebbüsünde bulunmadan doğrudan sadece okuyarak; hatta okumayı da bir tarafa bırakarak doğrudan metni taşıyan nesnelere (kâğıt, sayfa, kap vb.) tazimi abartarak sevap kazanmayı tercih etmek.

Kutsal metinlere sadece ve doğrudan sevap kazanma kolaycılığı üzerinden kurulan bu ilişki din ile ahlak arasındaki doğrudan ilişkiyi imkânsız hale getirmektedir. Zira bir Müslümanın ahlakının temel kaynağı Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber ise, ahlaklı olmanın yolu

elbette ki bu iki kaynağı iyi anlamaktan geçecektir.⁵⁴ Dolayısıyla gerçek anlamda sevap kazanma, okunan ve ciddi bir şekilde anlaşılmaya çalışılan kaynaklarımızdan bilgi, ahlak ve erdem devşirildiğinde hâsıl olacaktır. Haddizatında bir metinden erdem devşirebilmenin vazgeçilmez şartı onu anlamaktan geçmektedir. Anlaşılmayan bir metnin ahlaka katkı sunması söz konusu bile olamaz. Özetle ilâhî mesajı anlama, hayata aktarma, tebliğ etme ve bunun neticesinde ortaya çıkacak meşakkat süreci sonucunda elde edilecek olan ahlak, metnin anlam yitimine uğratılması ile berhava edilmektedir.

Kelâm âlimlerine göre doğrudan insanın idrakine sunulan kitap (Kur'ân) ile tecrübe, deney ve gözlemin konusu olan kâinat aynı öznenin birbirini tamamlayan iki eseridir. Temel ilkelerini oluştururken kelamcıların, özellikle Kur'ân-ı Kerîm'i ve sünnet-i seniyyeyi esas almalarından da bunu anlamak mümkündür.⁵⁵ Kelamcılara göre bunlardan biri ihmal edildiğinde diğerini anlamak da problemlili hale gelmektedir. Özellikle kelâm eserlerinin teşekkülünde ilahiyat bahislerinden önce Mu'tezile kelamcılarınca pratiğine de çalışılan ama teorîği yapılabilen fiziğin de bulunması, bu anlamda âlem ile vahiy arasındaki kopmaz ilişkiyi kelamcıların fark ettiklerini göstermesi açısından kayda değerdir. Öyle ki kelâmîcılar ilahiyat bahislerine geçmeden önce âlemin yapısını ele alma gereği duymuşlardır. Bu tavır doğru bir âlem (kozmojoloji) okuması yapılmadan ilahiyat bahislerinin doğru anlaşılamayacağı ve doğal

⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Sıdkî Muhammed Cemil Attar (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1991), 5/163; Müslim, "Müsâfirin", 39; Ebû Davud, "Tatavvu", 26; Nesâî, "Kıyâmu'l-leyl", 2; Dârimî, "Salat", 165; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/54, 91, 188, 216.

⁵⁵ Hüseyin Kahraman, "Fâil-i Muhtâr Tanrı Anlayışını Ortaya Koymada Bir Argüman Olarak Cevher-Âraz Teorisi: Cüveynî Örneği", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 19/1 (2019), 5.

olarak da dinin doğru yaşanamayacağı kanaatini taşımalarından kaynaklanmaktadır.⁵⁶

Ahlakın tanımlarından biri, kâinatla uyumlu yaşamaktır.⁵⁷ Bu tanım dikkate alındığında her kim varlığın gayesiyle uyumlu bir hayat ortaya koymuş ise ahlâkî anlamda kendisini gerçekleştirmiş olabilmektedir. O halde kâinat hakkında bilgi sahibi olmayan birinin kâinatın amacı ile uyumlu bir yaşam ortaya koyması pek kolay görünmemektedir. Günümüzde ne Kur'ân ve sünnet, ne de âlem hak ettiği değeri bulamamaktadır. Ne kitabı ne de bilimi (evreni) önemseyen bir toplumun ahlâkî anlamda gelişmesi elbette ki düşünülemez.

4. Kurtuluşu Tekelleştirmek

İnsanlara Allah tarafından ilâhî ilkeler olarak vazedilen ve incelikli ahlâkî erdemlerin kaynağı olan dinlerin, süreç içerisinde nasıl onların ahlâkî gelişiminde bir engele dönüştürüldüğüne değinen âyet-i kerîmelerden birisi Bakara sûresinde geçen “*Yahûdi yahut Hıristiyan olandan başkası cennete girmeyecek,*’ dediler. Bu, onların kuruntusudur. De ki: *Doğru iseniz, delilinizi getirin*”⁵⁸ âyet-i kerîmesidir. Âyette vurgulanan esas problemin ilâhî ilkelerin tekelleştirilmesi olduğunu söyleyebiliriz. Burada esasında mensubiyetin insanı hakikate götüreceği iddiası eleştirilmektedir. Bu tavrı dindar olsun-olmasın birçok insanın bazen dönemsel olarak bazen de karakter edinerek savunduğu görülür. Doğrusunu itiraf etmek gerekirse insanın bir fikri kabul etmesinde ve kabul ettiği fikri sahiplenmesinde bu tavrın önemli bir görev ifa ettiği de söylenebilir.

⁵⁶ Mehmet Bulğen, “Kelam İlminin Kozmolojik Boyutları ve Günümüz Kozmolojisi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/39 (2010), 59 vd; Mustafa Yıldız, “Gazzâlî’ye Göre Akıl ve Dinî Bilgi Kaynağı Olarak Aklın Önemi”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 3/4 (2014), 15-16.

⁵⁷ Alasdair MacIntyre, *Ethik’in Kısa Tarihi*, çev. Hakkı-S. Zelyut Hünler (Ankara: Paradigma Yayınları, 2001), 39.

⁵⁸ Bakara 2/111.

Yani insanın tercihler yapması ve bu tercihlere sahip çıkması açısından sahip olduğu bir fikri ciddiye alması bu anlamda çok önemlidir. Aksi durumda bir fikri tercih etmenin ve savunmanın anlamı da kalmamaktadır. Ancak ne var ki bu tavır aynı zamanda özellikle din söz konusu olduğunda bir süre sonra ötekileştirici/ayrıştırıcı bir niteliğe bürünenin yanı sıra gerçek anlamda kurtuluşa ermek için evrensel ahlâkî ilkelere de uymayı gerekli görmeme hastalığına dûçar etmektedir. Bir din veya bir millet ilkeler üzerinden değil de mensubiyet üzerinden kutsandığında, o düşüncenin ve milliyetin mensupları doğal olarak bu mensubiyetin kutsallığı ile iktifa etmekte ve esaslı medeniyetlerin vazgeçilmez özelliği olan “nereden gelirse gelsin hakikat hakikattir”⁵⁹ yahut “hikmet müminin yitik malıdır nerde bulursa onu alır”⁶⁰ ilkeleri anlamsız hale gelebilmektedir. Dahası yersiz/anlamsız bir gurur ve özgüven ile tembel bir toplum oluşturulmaktadır. İnsan zihni, bir düşünceyi anlamlı ve tercih edilir kılan özellikleri tam kavrayamadığında, zorunlu olarak en alt seviye olan doğrudan dine yahut ırka mensubiyet üzerinden anlama mertebesine düşmektedir.

Taklîdî iman ile tahkîkî iman arasında da benzer bir durum söz konusudur. Tahkiki imanda tercihlerin sebepleri ve hikmetleri araştırıldığından insanı farklı ve anlamlı kılan en temel özelliği olan düşünen ve kendine özgü kararlar alabilen özelliği devreye girdiği için iman çok anlamlı bir hal almaktadır. Oysa insan tahkiki başaramadığında doğal olarak kendisini çevreleyen anlayış veya dünya onun tercihiine dönüşmekte ve bunlar aynı zamanda zihin

⁵⁹ İlk İslâm filozofu Kindî, hakikat karşısında bir Müslümanın tutumu hakkında “Nereden gelirse gelsin, isterse bize uzak ve karşıt milletlerden gelmiş olsun, gerçeğin güzelliğini benimsemekten ve ona sahip olmaktan utanmamalıyız.” der. bk. Ebû Yûsuf Ya’kûb b. İshâk b. Sabbâh el-Kindî, *Felsefî Risâleler: Resâilü'l-Kindî el-felsefiyye*, trc. Mahmut Kaya (İstanbul: İz Yay., 1994), 4; Mahmut Kaya, “Kindî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 4 Haziran 2020).

⁶⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini İbn Mace, *Sünenu İbn Mace*, thk. Halil Me'mun Şiha (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1996), “Zühd”, 17.

tarafından kutsal hale gelmekte ve taklit kaçınılmaz olmaktadır. Taklit bir zihne girdikten sonra hakikat ile arasına bir perde çekilmekte; yeni ve farklı olan her şey taklitçi için bir düşman haline gelmektedir.⁶¹ Çünkü taklitçi kişi sadece ezbere dönüşene ve geçmişte belirlenmiş olana odaklanmaktadır. Bundan dolayı devam etmekte olan ve her an zamanın ruhuyla yenilenen hakikati takip edemez duruma düşmektedir. Bu anlamda hakikat, asılları tarihte olan ama yaşanan hayatla ve yeni tercihlerle birlikte bahsi geçen asılların ruhuna uygun bir şekilde yaşanmakta olanı anlamlandırma ameliyesi ile anlaşılabilen bir şeydir.

Sonuç

Hayatlarına aktardıklarında bahtiyarlığa ulaşmaları için Yüce Allah'ın insanlara vazettiği ilkeler, süreç içerisinde insanlar tarafından anlam yitimine uğratılmıştır. Bunun sonucunda yaygınlaşan geleneksel anlayışla birlikte insanlar din derken ilkelerine sıkı sıkıya uyulması gereken bir sistemden ziyade, taraftarı olduğunda büyük mükâfatlara nail olunacak bir referans düşüncesiyle hareket eder hâle gelmişlerdir. Böylece başarıya ulaşmanın vazgeçilmez ilkesi olan ciddi çaba bir kısım dindarlar tarafından anlamsız hale getirilerek böylece uzun çabalar sonucunda elde edilebilen bilgi, değer, sanat ve estetik üreten araçlar tahrip edilmiştir. Oysa tevhîd inancı, insanı, evrensel hakikatten sapmayı temsil eden sahte ilahlardan kurtarıp tüm kâinatın ilkelerinin (sünnetullah) sahibi olan Cenabı Hakk'a inanmada buluşturmayı amaçlar. Bu anlamda mümin, sünnetullahı uygun yaşamayı ve düşünmeyi kabul eden kişi anlamına gelir. Dolayısıyla iman eden kişi bu iddiasının gereği olarak ahlak, adalet, sanat, estetik vb. en yüce evrensel ahlâkî değerlerin de taliplisi olduğunu ikrar ettiğinin bilincinde olmalıdır. Kurtuluşun bir dine yahut bir ideolojiye mensup olmanın ötesinde, o öğretinin insanlara kazandırmak istediği

⁶¹ bk. Fatma Aygün, "Ateizme Yol Açan Faktörlerden Biri Olarak "Fanatizm ve Dışlayıcılık", *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*, ed. Cemalettin Erdemci vd. (Ankara: Elis Yay., 2019), s. 69-95.

erdemleri kesp edebilme mücadelesinde olduğu bilinmelidir. İnsanların evrenselleşmelerine mani olan yerel unsurları eleştiren ilâhî öğreti, aynı hastalığa araç haline getirilmiştir. Müslümanların evvela bu problemi kabul edip buna uygun zihinler inşa etmesi gerekmektedir. Bir müminin güzel ahlakın tamamlayıcısı olan Hz. Muhammed'e ittibâsı ve dolayısıyla insanlığa bu anlamda rehber olması mutlaka onu ve onun getirdiği mesajı incelikli bir şekilde anlamaya çalışmakla mümkün olacaktır. Bundan dolayı onun getirmiş olduğu öğretiyi ile anlama ilişkisi dışında kurulan tüm bağların ıslah edilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Sıdkı Muhammed Cemil Attar. 5. Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1991.
- Albayrak, Kadir. "İsrailoğulları'nın "Altın Buzağı"sı ve "Kızıl İnek'i". *Bilimname: Düşünce Platformu*. 2/5 (2004), 91-103.
- Aygün, Fatma. "Mâtürîdî'nin Ahsen-i Takvîm ve Esfel-i Sâfilîn Yorumu: Tîn Sûresi'nin Te'vîli Bağlamında İnsan Anlayışı". *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Reisiği Yıllığı]*. 56/3 (2020), 807-840.
- Aygün, Fatma. "Ateizme Yol Açan Faktörlerden Biri Olarak "Fanatizm ve Dışlayıcılık". *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*. ed. Cemalettin Erdemci vd. 69-95. Ankara: Elis Yayınları, 2019.
- Aydın, Mehmet S. *Tanrı-Ahlâk İlişkisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 1991.
- Atalay, Orhan. "Cahiliyye Döneminde Putlar ve Putçuluk". *İslâmî İlimler Dergisi*. 5/1 (2010), 91-106.

- Bulğen, Mehmet. Kalam İlminin Kozmolojik Boyutları ve Günümüz Kozmolojisi. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.2/39 (2010), 49-80.
- Dumlu, Ömer. “Salâh Kavramı Üzerine Bir İnceleme”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.7 (1992), 147-159.
- Düzgün, Şaban Ali. *Varlık ve Bilgi: Aydınlanmanın Keşif Araçları*. Ankara: Beyaz Kule, 2008.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî. *el-Medînetü'l-fâzıla*. nşr. Albert N. Nader. Beyrut: y.y.,1986.
- Fayda, Mustafa. “Câhiliye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Erişim 5 Ekim 2020). <https://islamansiklopedisi.org.tr/cahiliye>
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-Mağşadü'l-esnâ fî şerhi esmâ'illâhi'l-hüsânâ*. nşr. Fazlul Şehâde. Beyrut: y.y., 1971.
- Gazzâlî. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. 1. Cilt. Beyrut: Dârü'l-Minhâc, 2011.
- Güneş Abdulbaki. “Kur'ân'da sünnetullah ve Toplumların Çöküş Nedenleri”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 5/1 (2005), 61-93.
- Hicâzî Muhammed Mahmûd, *et-Tefsîru'l-vâzih*, 2. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1991.
- Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân Müttaki. *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâlve'l-ef'âl*. nşr. Bekrî Hayyânî, Saffet Sakka. 3. Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- İbn Ebü'd-Dünya, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd Kureşî Bağdâdî. *Mekarimü'l-ahlâk*. thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989.

- İbn Kesîr, İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmail. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*.3. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- İbn Mace, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini. *Sünenu İbn Mace*. thk. Halil Me'mun Şiha. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1996.
- İzutsu, Toshihiko. *Kur'an 'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yay., 1997.
- Kahraman, Hüseyin. “Fâil-i Muhtâr Tanrı Anlayışını Ortaya Koymada Bir Argüman Olarak Cevher-Ârâz Teorisi: Cüveynî Örneği”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 19/1 (2019), 9-22.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. Kişilik Gelişimi Açısından “Namaz”. *Hikmet Yurdu*.8/16 (2015).
- Kaya, Mahmut. “Kindî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 4 Haziran 2020). <https://islamansiklopedisi.org.tr/kindi-yakub-b-ishak>
- Kazanç, Fethi Kerim. “Tevhid İnancı ve Evrensel Ahlak İlişkisi: Hz. İbrahim Örneği”. *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]* 9/1 (2011), 77-126.
- Kindî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. Sabbâh. *Felsefî Risâleler: Resâilü'l-Kindî el-felsefiyye*. trc. Mahmut Kaya. İstanbul: İz Yay., 1994.
- Kirman, Mehmet Ali. “Hakikat Tekelciliği ve Dinî Partikülarizm”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2019), 330-346.
- Koca, Suat. “Ahlâkî Değerler ve Dindarlık: Mekârim-i Ahlak Literatürü Bağlamında Bir İnceleme”. *Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi* 2 (2006), 65-71.

- MacIntyre, Alasdair. *Ethik'in Kısa Tarihi*. çev. Hakkı-S. Zelyut Hünler. Ankara: Paradigma Yayınları, 2001.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali İbn Muhammed İbn Habîb. *en-Nüket ve'l-Uyûn*. 4. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts..
- Meydanî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed en-Nisâbü'rî. *Mecmaü'l-emsâl*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 2. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1972.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisaburi Müslim b. el-Haccac. *Sahih-i Müslim*. nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955/1374.
- Özarlan, Selim. “Pratik Ahlâk Açısından İman-Ahlâk İlişkisi”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2016), 79-91.
- Râzî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin Fahreddin. *Tefsîrü'l-kebîr: Mefâtihu'l-gayb*. 11. Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012.
- Rıza, M. Reşit. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-hakîm = Tefsîru'l-menâr*. 11. Cilt. Kahire: Dâru'l-Menâr, ts..
- Salihoglu, Mahmut. “Sâmîrî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Mayıs 2020). <https://islamansiklopedisi.org.tr/samiri>
- Soylu, Ali. “Kur'ân'da Hz. İbrâhim'in Duâlarındaki Evrensel Prensipler”. *Uluslararası Hz. İbrahim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. ed. Atilla Yargıcı-Mahmut Öztürk. 2. Cilt. İstanbul: Nida Akademi, 2019.
- Şeriati, Ali. *Hz. İbrahim'le Buluşmak*. çev. Mustafa S. Altunkaya. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- Şevkânî, Muhammed İbn Ali İbn Muhammed. *Fethu'l-Kadîr*. 4. Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1995.

- Taberani, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb. *Mekârimü'l-ahlâk*. thk. Fârûk Hamâde. Dımaşk: Darü'l-Kalem, 2010.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân 'ante'viliâyi'l-Kur'ân: Tefsîrü't-Taberî*. thk. İslâm Mansûr Abdülhamîd. 7. Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2010.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmîd et-Tehânevî el-Fârûk. *Keşşâf-u istilâhati'l-fünûn*. 1. Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984.
- Temiztürk, Halil. "Hıristiyan Mistisizminin Oluşumuna Etki Eden Unsurlar". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/37 (2018), 129-150.
- Tevhîdî, Ebü Hayyan. *el-Mukâbesât*. Mısır: el-Matbaatü'r-Ruhaniyye, 1929.
- Topaloğlu, Bekir. "Hak" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Ekim 2020) <https://islamansiklopedisi.org.tr/hak--esma-i-husna>
- Türker, Ömer. "İslam Düşüncesinde Klasiklerin Oluşumu ve Değişimi". *İslam ve Klasik* (2008), 367-376.
- Üzüm, İlyas. "Kitap" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Mayıs 2020). <https://islamansiklopedisi.org.tr/kitap--kuran>
- Yavuz, Ömer Faruk. "Kur'an Perspektifinde Dünya-Ahret Bütünlüğü". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/3 (2006), 159-198.
- Yıldız, Mustafa. "Gazzâlî'ye Göre Akıl ve Dinî Bilgi Kaynağı Olarak Aklın Önemi". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 3/4 (2014), 14-28.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed İbn Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*. 3. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

Zemahşerî, *Tefsîrü'l-keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdüsselâm Şahin. 3. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Türk Dil Kurumları Sözlüğü, “Kitap” (Erişim 30 Mayıs 2020).